

Grzymala-Busse A. The Best Laid Plans: The Impact of Informal Rules on Formal Institutions in Transitional Regimes. *Studies in Comparative International Development*. 2010. Vol. 45 (3). P. 311-333.

Фисун А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації. Харків: Константа, 2006. 352 с.

Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016.: URL: <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Fisun-1.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).

Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*. 2012.: URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/10-1439990380.pdf> (дата звернення: 30.05.2018).

Hale E. Formal Constitutions in Informal Politics: Institutions and Democratization in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2011. Vol. 63 (4). P. 581-617.

Bourdieu P. *Distinction. A social critique of the judgment of taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1984. 614 p.

Вахштайн В. Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения. *Социологическое обозрение*. 2003.: URL: https://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211858119/3_4_7.pdf (дата звернення: 30.05.2018).

Работягова І. Протополітична демократія як характерна для пострадянського простору специфіка політичних інститутів. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. «Питання політології»*. 2014. Вип. 1111. С. 61-66

Аузан А. Экономика всего. Как институты определяют нашу жизнь. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 160 с.

УДК 321: 004(477)

Мухамедієв В. Є.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ МОДЕЛЕЙ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Проаналізовано моделі владних відносин, що зазнали кризи трансформацій в сучасних умовах. На прикладі України розглянуто інституційну невідповідність конституційним вимогам та слабкість дієвого суверенітету. Здійснено спробу зміни підходу до проблематики неефективності влади, адже саме незрілість суспільства є причиною спаду розвитку, а іноді навіть регресу. Новими викликами в сучасних умовах є все більший ухил неопатримоніальних режимів у бік неофеодалізму.

Ключові слова: влада, моделі управління, неопатримоніальні режими, інституційна слабкість.

Мухамедієв В. Є.

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦИИ МОДЕЛЕЙ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ РЕАЛИИ

Проанализированы модели властных отношений, которые подверглись кризису трансформаций в современных условиях. На примере Украины рассмотрено институциональное несоответствие конституционным требованиям и слабость действенного суверенитета. Предпринята попытка изменить подход к проблематике неэффективности власти, ведь именно незрелость общества является причиной спада развития, а иногда даже регресса. Новыми вызовами в современных условиях является все больший уклон неопатримониальных режимов в сторону неофеодализма.

Ключевые слова: власть, модели управления, неопатримониальные режими, институциональная слабость.

Mukhamediiev V.

PROBLEM OF TYPOLOGIZATION OF THE MODELS OF POWER OF RELATIONS: DOMESTIC REALITIES

The author analyzes the models of power relations that have undergone transformational crisis in modern conditions. On the example of Ukraine, the institutional non-compliance with constitutional requirements and the weakness of effective sovereignty are considered. An attempt has been made to change the approach to the problem of inefficiency of the authorities, because it is the immature society that causes the decline of development, and sometimes even a recession. New challenges in modern conditions are the ever-increasing deviation of neo-patrimonial regimes in the direction of neo-feudalism.

Key words: power, model of management, non-patrimonial regimes, institutional weakness.

Актуальність теми типологізації моделей владних відносин зумовлена тим фактом, що частина держав, що пішла шляхом реформ і трансформацій, досі не досягла успіху й значних зрушень на цьому полі не спостерігається. Сучасні виклики і розвиток успішних держав залишили далеко позаду країни з неефективним менеджментом, тож наявною є потреба дослідження феномена гібридних режимів та відсутність їхнього розвитку. До подібного типу режимів слід віднести держави пострадянського простору та особливо Україну.

Мета статті полягає у спробі типологізації моделей владних відносин залежно від рівня інституційних можливостей, трансформацій і демократичності. Завданням дослідження є також виділення основних проблем держав, що не досягли успіхів після пострадянських трансформацій на прикладі України.

Новий образ влади і моделі управління були предметом вивчення багатьох дослідників. Зокрема З. Баумана, Е. Тоффлера, П. Бурдьє, Д. Белла, У. Бека. Феномен пострадянських політичних режимів та їхніх трансформацій досліджували Г. Дерлугьян, О. А. Фісун.

На нашу думку, в першу чергу суверенність держави визначається інституційною потужністю. Саме забезпечення внутрішньої стабільності і є першочерговим показником успішності режиму. З іншого боку, найоптимальнішою є та модель управління, яка здатна максимально забезпечити виконання та підтримку конституційної законності на своїй території.

Можна визначити внутрішні чинники, які зумовлюють зниження рівня дійсної (або дієвої) суверенності (дійсний або дієвий суверенітет – характеристика реальної влади в державі). По-перше, це недостатня національна консолідація (а також недостатня

співпраця влади з різними сегментами громадянського суспільства. По-друге, це зосередження на власних інтересах правлячого і економічного класів. Держава для останніх являє собою вотчину, де відбувається переділ уже привласнених ресурсів. Цим зумовлюється слабкий суверенітет і низький рівень обороноздатності держави.

Вітчизняна модель владних відносин пережила трансформацію лише одного разу, а саме після утворення незалежної держави. Проблема в тому, що трансформація стала своєрідним кроком назад у процесі державотворення. Разом із класичними інститутами, що характерні для більшості республіканських демократій, Україна отримала у спадок від радянської системи елементи феодалізму, або точніше кажучи патримоніалізму.

Провідне місце у функціонуванні неопатримоніальних режимів відводиться інституту президентської влади, навколо якого вибудовується складна система клієнтарно-патронажних зв'язків і відносин. Головними учасниками цих відносин виступають представники вищої держбюрократії і рентоорієнтовані підприємці (найбільші власники), які представляють інтереси олігархічні групи та ведуть постійну боротьбу за розширення сфер свого впливу. Запобігти переходу цих конфліктів у публічне русло здатний тільки президент, який контролює силові структури і виступає в ролі верховного арбітра під час вирішення міжелітних суперечок. У результаті виникає певна динамічна рівновага у взаємовідносинах всіх політичних акторів, що, по суті, і означає консолідацію режиму.

Разом із тим, неопатримоніальні режими можуть суттєво відрізнятися один від одного, оскільки обсяг доступних кожному з акторів ресурсів може бути різним. Це

дозволяє виділяти три основні типи неопатримоніальних режимів:

1) бюрократичний (бізнес і політика контролюються чиновництвом);

2) олігархічний (влада і власність перебувають в руках корпоративно-олігархічних груп);

3) султаністський (контроль зберігається в руках президента, який виступає в ролі незалежного автократа) (Фісун 2010: 172).

Це не означає, що вони не можуть поєднуватися, та утворювати характерні для окремої держави симбіози. В Україні типи режиму постійно змінюються залежно від політичної кон'юнктури. З кожним новим електоральним циклом відбувається то зіткнення олігархічних груп, то короткочасний період домінування глави держави.

Стабільність такої моделі залежить, перш за все, від здатності всіх акторів утримувати завойовані позиції. Проблема полягає в тому, що в умовах сучасної ринкової світової системи державі (тим більше недорозвиненій) все важче забезпечувати контроль за економікою (Чайко 2013: 138).

Як наслідок, приватні корпорації стають досить автономними, що дозволяє їм посилювати тиск на уряд і ставити питання про часткову зміну правил гри і зниження ролі глави держави як основного гравця. Політичним виразом цієї стратегії стає посилення політичних партій, парламенту, вимоги обмежити повноваження глави держави. У разі опору держбюрократії ліберальні еліти можуть вдаватися до мобілізації мас і організації різних акцій громадянської непокори. «Кольорові революції» в посткомуністичних країнах можуть бути ефективним інструментом владних конкуренцій еліт. Результатом реалізації цієї стратегії частини еліт, які діють в рамках неопатримоніального режиму, є його часткова політична і економічна раціоналізація.

Однак така стратегія не завжди є успішною. Відповідні дії державної бюрократії можуть бути досить ефективними, щоб забезпечити повне відновлення її позицій у сфері політичного і економічного управління. В цьому випадку, відбувається силова раціоналізація режиму, що супроводжується прямою ліквідацією або значним ослабленням всіх незалежних гравців, включаючи парламент, партії та громадські організації. Такі цикли режимних трансформацій можуть періодично повторюватися, що ставить під сумнів саму можливість переходу країни з неопатримо-

ніального режиму до демократичного та утвердження сучасних форм управління.

Такий розвиток є багатозначним у всіх відносинах. Він небезпечний подальшою втратою державної влади політичною елітою, але водночас здатний надавати їй нові владні можливості, створюючи, наприклад, електронні контролюючі системи, що охоплюють найвіддаленіші куточки територіальних утворень. Як приклад можна навести появу системи відеоспостереження у всіх містах як на вулиці, так і в установах (Бек 2007: 190).

Важливим є те, що замість налагодження ефективної системи управління, представники цієї еліти намагаються перевести увагу громадян з реальних проблем на другорядні. Активно використовуючи сучасні медійні засоби, ефект такої дезінформації значно посилюється. Жовта преса, що знаходиться під контролем владних груп, послужливо відшукує інфоповоди або вигадує їх, підносячи читачам в обробленому і готовому для вживання вигляді. Але всі зусилля бульварних засобів масової інформації, навіть найвитонченіші, не дали б потрібного ефекту, якби глибоке і майже повсюдне почуття тривоги і занепокоєння було направлено на викорінення його справжніх причин, а не шукало б в розпачі альтернативних виходів (Бауман 2005: 32).

В апогеї державної колонізації суспільства держава претендує на право контролювати інформаційні потоки – частково відкрито (у формі цензури), частково за допомогою монополії інформаційних засобів (пошта, телефон, інтернет-провайдери, телебачення). Ця державна цензура, часто применшена ім'ям державного суверенітету над інформацією, цензура того, що відбувається в головах громадян, за минулі два десятиліття пережила радикальний процес спочатку занепаду, а згодом небувалого розвитку (Бек 2007: 185).

Приватизація владних ресурсів замінює громадське управління, яке є об'єктом демократичного контролю, непередбачуваною і непрозорою системою контролю над громадськістю з боку бюрократії.

У той час як адміністративний потенціал окремих держав вельми обмежений і по суті зводиться до того, що уряди копіюють неоліберальний ідеал держави, подаючи його як образ своєї реформаторської політики, владні відносини зсуваються на користь держав (Бек 2007: 253). Це є викликом для еліт, адже чи будуть

можливості пристосування до нових умов – цілком залежить від них.

Однак сама бюрократія є соціальною машиною, що створює стійку і далекосяжну координацію, вона передає і чітко виконує команди. Як зазначає Г. Дерлуг'ян, це не зло і не добро, а складне і потужне знаряддя подвійного застосування – як мирний трактор є, по суті, роззброєний танк. Вводиться програма - і мільйони дітей отримують щеплення або будується місто. Вводиться інша програма – і з товариства вилучаються мільйони «не таких-людей, а міста спалюються в бомбардуванні» (Дерлуг'ян 2013: 108).

Повертаючись до питання владних циклів. Революції в реальному значенні терміна в Україні поки не відбулося – у наявності була лише революційна ситуація, що складається з розколу в елітах, який відкрив дорогу стихійному повстанню міських мас і поваленню колишньої влади.

Найгірше буває, коли старий режим розпадається, а новому не вистачає ні політичної енергії, ні матеріальних ресурсів. Власне, ця біда і спіткала більшість колишніх республік радянського блоку. Успішніше інших виявилися країни Центральної Європи, які за збігом історії та географії швидко переключилися з залежності від Москви, яка вичерпала свою щедність, на залежність від Євросоюзу.

Внаслідок розпаду радянських структур управління, новообрані президенти (найчастіше політичні керівники як то Кравчук і Карімов) використовували несподівану незалежність для вибудови вертикалей особистої влади.

Можна отримати контроль над держапаратом, поставивши на ключові пости фанатично відданих людей. Але як бути, якщо немає ні досить міцного апарату, ні загальнонаціональної ідеї? Залишається призначати відданих собі людей на дохідні посади в обмін на політичну підтримку та розраховувати на отримання в майбутньому частки з зібраних ними на місцях доходів. Утім надії на останнє часто-густо обертаються обманами і конфліктами, оскільки дохідних вотчин на всіх не вистачало, а ті, кому вони дісталися, знаходили шляхи подальшого відокремлення в напівфеодальні уділи. За таких умов природно виявлялося властолубство губернаторів і економічних олігархів.

Можна було б покладатися на цивільну бюрократію, але за умови її відповідності принципам сумлінного, чесного виконання

професійних обов'язків, непідкупність якої не підлягала сумніву. Слід розуміти, що навіть помірні заходи з обмеження рівня корупції є небезпечними для будь-якого правителя, адже доведеться відбирати «хлібні» місця не тільки у ворогів, а й у друзів і у власних призначенців. Це своєю чергою збільшує кількість причин у впливових людей для повалення або ліквідації такого лідера. Не дивно, що багато правителів перед лицем такої дилеми воліють просто плисти за течією свого перебування на посаді, намагаючись користуватися владою та її ресурсами.

Створення правової держави в сучасних умовах неодмінно породжує демократичні очікування, отже, влада вже не гарантована від мінливості на виборах. А тут ще можливість нагляду з боку іноземних спостерігачів, від думки яких може постраждати кредитний рейтинг країни, обтяженої зовнішнім боргом і залежністю від західної допомоги. Залишається покладатися на найближче оточення – «родину» та власний «клан» з земляків, друзів, товаришів по службі (Дерлуг'ян 2013: 202).

Легко уявити собі, що замість вотчини єдиного господаря може прийти гостро конкурентна форма декількох кланів або коаліцій еліт, що знаходяться в стані гострої конкуренції. Тоді процеси зносу влади перейдуть на наступний виток, що неминуче загрожуватиме напівкримінальним насиллям, грабунком ресурсів, і, ймовірно, новими повстаннями. Як це і відбувається в багатьох країнах Третього світу, аж до розпаду держави на ворогуючі банди, області і уділи. І як бачимо, головні джерела влади, контроль потоків матеріальних і статусних обмінів, часто виявляються в руках вищого персоналу колишнього держапарату.

Парадокс у тому, що держава як інститут підміняється владою елітних сімей як в самому центрі системи, так і на її периферії. Тільки в ядрі капіталістична олігархія кооперується і діє разом, а на периферії олігархії постійно розмежовуються і жорстоко інтригують один проти одного, не дозволяючи при цьому оформитися сильній владі, щоб не підпасти під її контроль.

Вирішальним фактором її збереження і відтворення стали саме умови середовища, а саме корумпованість силової і фіскальної (але не тільки, інші інститути також корумповані та грають свою роль) системи неопатримоніальної держави.

Щоб наочно підтвердити неефективність неопатримоніальної моделі управління та

власне бюрократичного апарату, звернемося до досліджень, які виявлять як динаміку ступеня ефективності управління, так і довіру громадян. Центр Разумкова 23 жовтня 2017 р. опублікував результати опитування стосовно ставлення і довіри громадян до суспільних інститутів та політиків. За відкритими даними, довіру до державного апарату (чиновницького корпусу) висловили лише 11,2 % опитаних, а недовіру – 80,7 % (Центр Разумкова 2017). Як бачимо, населення зовсім розчароване діями управлінців. Це є індикатором ефективності влади. До речі, всі інші державні інститути як то Президент, уряд, Нацбанк та Верховна Рада також показали надвеликий відсоток недовіри громадян, і мізерний – підтримки. Традиційно довіру в населення викликають церква, Збройні сили,

Нацгвардія та МНС – від 50 до 64 % довіри. Однак якщо спостерігати динаміку, то позитивні зрушення є. А саме таке травневе дослідження Центру Разумкова показало відсоткове співвідношення 7,9% / 87% (довіряю/не довіряю). Як бачимо показник недовіри дещо знизився за півроку.

Ще один наочний показник – це Fragile States Index, або так званий Рейтинг слабкості держав світу. Кожного року Американський фонд миру та журнал Foreign Policy публікують цей рейтинг на основі різних показників (див. табл. 1). Він відображає здатність влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію в державі. Ефективність моделі управління як раз підходить під такий показник.

Таблиця 1.

Показник Fragile States Index 2014

Місце в рейтингу	Країна	Показник
112	Кіпр	67.9
113	Україна	67.2
114	Беліз	67.0

У рейтингу за 2016 рік Фінляндія посідала останнє місце (як найбільш процвітаюча держава), а Сомалі – перше. Враховуються різні інституції. Україна отримала 85 позицію з балами 75,5. Це з 178 позицій. Як бачимо, це навіть не посередині списку. Для порівняння, наш сусід Молдова знаходиться на 93 позиції з 73,2 балами.

Якщо порівнювати показники різних років, то Україна в 2015 р. перебувала на 84

позиції. Тобто за цілий рік ситуація фактично не змінилася. Система управління залишається вкрай неефективною. Слід зазначити, що в 2014 році Україна перебувала на 113 сходинці (табл.1), а нині так втратила свої можливості щодо управління суспільними процесами (Fragile States Index) (табл.2)

Таблиця 2

Показник Fragile States Index 2016

Місце в рейтингу	Країна	Показник
1	Сомалі	114
84	Еквадор	75.6
85	Україна	75.5
86	Китай	74.9
93	Молдова	73.2
178	Фінляндія	18.8

Ключовим моментом тут є ступінь інституціоналізації контрольованих сегментів клієнтарно-патронажної мережі, тобто успіх у побудові потужних груп, оскільки від цього в новому конституційному форматі став залежати результат у конкуренції та отриманні вигоди.

Таким чином, основним елементом політичної системи неопатримоніальної демократії і її принциповим агентом

виступають елітні кола, які агрегують інтереси кількох впливових груп інтересів і ведуть боротьбу за ресурси, а, значить, за доступ до розділу багатих на ренту позицій у державній машині і вертикалі виконавчої влади. Структура організації і діяльності груп визначається переплетенням раціональних і неформальних норм і практик. З одного боку, існує формальна організація, яка включена в систему бюрократії і

принципів офіційної конкуренції з іншими холдингами, з іншого – відтворюються неопатримоніальні способи конвертації влади і власності, а також клієнтарно-патронажні практики розвитку партійної організації.

Отже, ми можемо виділити три моделі управління за критеріями розвитку, ефективності та пристосування до нових умов. Першою є стала модель (або модель застою), регресивно-деформаційна, трансформаційно-адаптаційна. Ця модель характеризується своєю сталістю та характерна до ситуації, коли відсутні будь-які зміни в системі управління. Другу модель можна описати як деформацію системи управління з появою неопатримоніальних елементів та боротьбою за вилучення ренти на місцях. За таких умов неможливо ефективно розподіляти ресурси, відбувається поступовий занепад держави. Остання модель як раз і характеризується комплексом позитивних змін. Вона здатна адаптуватися до нових умов, залучати для цього нові технології. Модель активно пристосовується та відбуваються явні метаморфози.

Одна з головних дилем більшості держав – нестача ефективних, інфраструктурно сильних апаратів, здатних генерувати і розподіляти суспільні блага у вигляді масового індустріального будівництва, ефективної охорони здоров'я, освіти, міського транспорту, підтримання порядку.

Якщо говорити про вищі владні ешелони та загальний принцип функціонування деформованих моделей управління, то це можна окреслити в дещо спрощеному вигляді. Президент, який іде у відставку, вже не може стримувати загострення конфліктів всередині еліти, внаслідок чого різко зростає рівень партійного і політичного плюралізму. Зовні це може нагадувати початок процесу демократизації, особливо якщо протиборчі еліти здійснюють масову мобілізацію своїх прихильників. Однак, як тільки одна зі сторін домагається явної переваги, відбувається швидка консолідація еліт навколо кандидатури нового президента, що створює умови для посилення авторитарних тенденцій. Таким чином, політичний розвиток країн з патронажним президентством більше нагадує рух по колу: від змагального авторитаризму до більшої демократії і далі, через «кольорові

революції», до нових форм авторитарного правління (Чайко 2013: 135).

Насправді поділ на три моделі управління за критеріями розвитку є спрощеним задля легкості класифікації інституційних можливостей держав. Тепер від проблеми типологізації переходимо до проблеми регресивно-деформаційних моделей. Виникає питання, чому кожен комплекс реформ не досягає своєї проголошеної мети, і ситуація повторюється по колу. Інституціональна слабкість, відхід від демократичного порядку та домінування традиційних, родинних і феодалських зв'язків – такі моменти є характерними для таких моделей управління, і саме вони не тільки заважають розвитку, а й провокують економічний, а головне суспільний регрес. Пошук і виявлення шляхів вирішення проблеми повинен стати пріоритетом подальших досліджень. Вивчення досвіду іноземних держав, в тому числі держав-сусідів, безумовно, є важливим етапом, але далі повинен бути етап синтезу ідей щодо трансформації державних інститутів. Також потрібно пам'ятати, що трансформації неможливі без відповідного рівня ідентифікації громадян. Тобто незрілість суспільства є базою для незрілості моделі владних відносин і системи управління.

ЛІТЕРАТУРА

Фисун А. А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политологическая концептология*. 2010. № 4. С. 158-187.

Чайко И. В. Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии. *Политическая концептология*. 2013. № 1. С. 131-143

Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. *Новая всемирно политическая экономия* / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. М.: Прогресс-Традиция; Издат. дом «Территория будущего», 2007. 464 с.

Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2005. 390 с.

Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. М.: Изд. Института Гайдара, 2013. 176 с.

Центр Разумкова. Ставлення громадян України до суспільних інститутів. 23 жовтня 2017. URL: <http://razumkov.org.ua/>. (дата звернення: 30.05.2018).

Fragile StatesIndex. Рейтинг слабости государств мира. URL: <http://gtmarket.ru/news/2016/08/25/7297>. (дата звернення: 30.05.2018).